

*Горяга О. В.,**доцент кафедри історії держави та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛАНДМІЛІЦІЇ

Анотація. У даній статті розглядаються соціально-політичні умови виникнення і функціонування Української лінії та Українського ландміліційського корпусу. Проаналізовано геополітичні передумови будівництва Української лінії і доцільність створення Українського ландміліційського корпусу, окреслено історію зародження військового інженерного мистецтва в процесі будівництва Української лінії, охарактеризовано військово-стратегічне значення Української лінії.

Ключові слова: ландміліція, українська ландміліція, Українська лінія.

Постановка проблеми. Історія Батьківщини, безумовно, має важливе значення для сприйняття минулого, оцінки сьогодення, визначення перспективи майбутнього, для виховання українських громадян, формування у майбутніх поколінь патріотизму та високого рівня самоświadомості. Слід відроджувати патріотичні ідеали, духовність, гідне ставлення до історичної пам'яті, в той же час негативний вплив на стан національної безпеки у сфері історії, культури та права підсилюють необхідність дослідження поглядів на історію України, її роль і місце у світовій історії.

Недостатньо вивченою сторінкою історії залишається так звана «Українська лінія» як військово укріплення, військова майстерність і формування Українського ландміліційського корпусу. Ця сторінка історії викликала великий інтерес у науковців, немає цілісного дослідження, а в ряді робіт допускається вільне трактування як самого поняття «ландміліція», так і Українського ландміліційського корпусу, а також неточності в датах їх створення та розформування.

Необхідність дослідження зумовлена й тим, що в даний час з'являються різного роду погляди на даний історичний період. Екскурс в історію вітчизняної наукової думки є важливим сьогодні, в умовах невизначених і суперечливих поглядів на переділ світу і визначенні кордонів. Тому, аналітичні дослідження історичних подій мають велике значення для оцінки ефективності управління геополітичним розвитком країни в конкретному часовому інтервалі, так як від достовірності отриманих результатів залежить, в кінцевому рахунку, історичний вибір напрямів розвитку та інструментарії управлінського впливу. Актуальність даної тематики виявляється і в історичній ролі міст-фортець як оплоту України. Вивчення історичного досвіду може виявитися корисним у вирішенні сучасних міждержавних та етнічних конфліктів, дасть можливість не повторювати помилок минулого, виробити шляхи взаємодії та співробітництва с сусідами.

Об'єктом даної статті є створення Української лінії. Предмет дослідження – особливості та характерні риси діяльності ландміліційського корпусу.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті є дослідження соціально-політичних передумов виникнення і функціонування Української лінії та Українського ландміліційського корпусу. Дана мета визначає наступні завдання дослідження:

– провести історіографічний аналіз дослідження щодо Української лінії та Українського ландміліційського корпусу;

– розглянути геополітичні передумови будівництва Української лінії і доцільність створення Українського ландміліційського корпусу;

– розкрити історію зародження військового інженерного мистецтва в процесі будівництва фортифікаційних споруд Української лінії;

– проаналізувати військово-стратегічне значення Української лінії;

– висвітлити взаємовплив і взаємозалежність військового та соціально-економічного потенціалів держави, спрямованих на утримання та забезпечення армійських частин;

– з'ясувати економічну ефективність постачання поселених військ за рахунок оподаткування населення в місцях їх дислокації.

Хронологічні рамки дослідження визначаються фактами і подіями з кінця XVII до кінця XVIII ст., пов'язані з тимчасовими рамками існування Української ландміліції, так як вона з'явилася раніше, ніж Українська лінія.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результатом будівництва Української лінії мало стати не тимчасовим зміцненням оборони, а систематичним розміщенням піхотних і кавалерійських полків, створенням системи підготовки військ, які могли б з часом протистояти татарам. У зв'язку з цим, досліджуючи історію зародження, розвитку і реформування Лінії і Українського ландміліційського корпусу, поряд з історично значущими фактами і подіями, тактичними підходами до побудови оборони, доцільно провести аналіз співвідношення сил і засобів на південних рубежах Росії того часу. Отже, актуальність теми даної статті визначається важливістю історичного явища, недостатньою вивченістю наукової проблеми; спотворенням оцінок самого історичного факту, політизованістю сприйняття історії країни та з урахуванням сучасного стану української науки.

Перші згадки про будівництво лінії як оборонної інженерної споруди, а не «засічної риси» можна побачити в роботах А. Скальковського, який провів аналіз стану оборони південних кордонів Росії, та зробив висновок про те, що існувала система оборонних споруд на початку XVIII століття не вирішувала завдань оборони заселених південних околиць і не створювала плацдарму для наступу. Він стверджує, що з возведенням у 70-х рр. XVII століття

Ізюмської межі можна вести мову про поступовий перехід до інженерного наступу, нові оборонні споруди необхідно було зводити з розрахунком висунення передового рубежу розгортання російських військ як можна далі вглиб Дикого поля, ближче до Криму [3].

І. Беляєв у роботі «Про сторожову, станичну та польову службу» вибудовує хронологію подій на півдні Росії в XVII століття і описує чисельність українських полків, згодом перетворених в ланд міліцію [1].

Дослідженням історії набігів кримських татар займався Г. Боплан, який у роботі «Опис України» в контексті аналізу тактики татарських набігів дає детальний опис системи оборони південних рубежів [2].

У дорадянський період вперше присвятив свою працю вивченню історії Українського ландміліційського корпусу Д. Журавський, який у «Статистичному огляді» не тільки констатує статистичні дані про чисельність військ, а й робить спроби обґрунтування економічної доцільності створення та утримання нового роду військ – ландміліції. Він робить висновок про походження терміну «однодворці», з хронологічною точністю розкриває історію створення ландміліції як виду поселених військ, сформованих по шведському зразку [5].

Опис історії будівництва Української лінії дається Ф. Ласковським в роботі «Матеріали для історії інженерних військ». На підставі топографічних карт і креслень він дав опис конкретних рубежів оборонних укріплень, сил і засобів, задіяних в будівництві, а також конструкцію фортифікаційних споруд різних категорій – від фортеці до окопу. Але, він використовує виключно нормотворчі акти керівників Російської держави, що не дозволяє говорити про об'єктивність висновків [6].

Д. Багалій також аналізує історію будівництва Української лінії. Аналізуючи першоджерела, Д. Багалій повністю заперечує причетність графа Мініха до будівництва Української лінії і, посилаючись на праці Ф. Ласковського, віддає авторство з її будівництва генералу Вейсбаху [4].

Даній тематиці також присвячені праці С. Соловйова, який будує доказову базу щодо ландміліційських полків, дає історичну довідку про вимушене залучення однодворців до військової служби, послідовно вибудовує історичні факти розвитку ландміліції як роду військ [8].

У радянський період історія Української лінії та Українського ландміліційського корпусу викладалася лише в статистичному аспекті. Наприклад, «Праці державного ордену Леніна історичного музею», роботи А. Михайлова, Л. Безкровного, Б. Чеботарьова, О. Анісімова, Д. Мариненко. В деяких роботах лише позначені деякі аспекти, які пов'язані з ландміліцією.

Тема ландміліції і Української лінії отримала відображення в роботі В. Пенського. Він розкриває хронологію подій щодо створення Українського ландміліційського корпусу з моменту формування до моменту його ліквідації [7].

Помітні та оригінальні доробки щодо 30-х років XVIII століття належать О. Апанович, В. Пірку та Л. Гісцовій.

Ландміліція – особливий вид іррегулярних або полурегулярних військ, в тому числі поселених, які існували з початку XVIII до початку XX століття. З початку XIX століття все частіше іменувалася просто міліцією, і до середини століття назва ландміліція остаточно вийшло з ужитку.

Протягом такого тривалого історичного періоду неодноразово змінювалася система служби, спосіб комплектування та правовий статус ландміліції, чим і викликаний різнобіч в різних джерелах щодо визначення цього поняття і термінів його існування.

Ландміліція була організована в 1713 (за іншими даними – в 1711 і навіть 1709) році Петром I для вирішення двох незв'язаних завдань – організації охорони кордону з Кримським ханством та врегулювання правового становища однодворців. Відповідно на комплектування перших з'єднань ландміліції, що була тоді поселеним військом, були звернені кадри п'яти солдатських некомплектних полків, набраних на півдні Росії, а також місцеві однодворці, що склали особливу неподатного стан, зобов'язане службою. Тільки на Україні чисельність ландміліції до середини 30-х років склала 21312 осіб. У 1736 році за зразком українського ландміліційського корпусу була сформована Закамська ландміліція для захисту від набігів башкир, вона вже мала багато спільного в організації з звичайними казачьми військами, та й у складі українського корпусу до того часу з'явилися іррегулярні кавалерійські полки. Деякий час існувала Сибірська ландміліція у складі двох полків – піхотного і кавалерійського. Ландміліційські полки були екіпіровані, озброєні і організовані, як і всі армійські частини, але мундири носили білого кольору (в той час як в армії – зеленого, а у внутрішній варті – сірого) і мали червоний приладовий колір при жовтому металі. Вони брали участь у всіх російсько-турецьких війнах часів Анни, а пізніше і Катерини II.

З 1765 року низка частин козачих військ переводяться на становище ландміліції із збереженням колишнього іменування. У 1771-1786 роках поступово йшов процес ліквідації ландміліції, полки ландміліції переформувалися в армійські, але при цьому багато однодворців домоглися визнання за ними дворянського статусу. Надалі однодворців стали визначати на службу в гусарські полки, що мабуть і визначило згодом їх специфічні традиції та звичаї.

У 1806 році указом від 10 грудня ландміліція знову відроджується, на цей раз – в якості масового регулярного війська по типу козачого, загальною чисельністю в 661 000 чоловік, для якого вперше були розроблені мобілізаційні зразки зброї. За умовами Тільзітського світу ландміліція була демобілізована, але її оргштатна структура і мобілізаційний потенціал були повністю збережені і в 1812 році використані для формування народного ополчення. Але ще до реформи 1825-1828 років зберігалися в різних місцях деякі частини «старої» регулярної ландміліції загальною чисельністю менше 100 000 чоловік, їх поступово переформувували в частині внутрішньої варті.

Після завершення військової реформи 1828 і поширення системи військових поселень потреба в ландміліції в її колишній якості остаточно відпала, і з цього часу стара назва поступово йде в минуле, а підрозділи міліціонерів все частіше називають міліцією. Тепер міліція являє собою виключно тимчасові підрозділи, які формуються за потребою і комплектуються переважно представниками місцевих народів, які не служать в регулярній армії. При такій системі комплектування командирами міліційних частин як правило виявлялися представники національної знаті, місцеві феодала, які за рахунок цього отримували військовий звання.

У період Північної війни ланд міліцію спробували сформувати шведи, але не ризикнули дати в руки зброю місцевим жителям околиць королівства, побоюючись їх нелояльності. У ході Семирічної війни в Пруссії була успішно створена ландміліція за російським зразком, яка брала активну участь у бойових діях.

На початку грудня 1722 року Сенат розробив положення про ландміліцію. Упродовж 1723 року із односторонніх було набрано й укомплектовано п'ять гарнізонних ландміліцейських кінних полків, які іменувалися за прізвищами командирів. Два полки були регулярними (Геніна і Карамзіна), а три – нерегулярними (Аксакова, Дуніна і Буніна). Для охорони земель Київського району почав формуватися шостий полк. Кожен ландміліцейський полк відтепер мав бути тисячного складу (по 10 рот кожен). Штат і жалування були визначені ті ж, що й в гарнізонних драгунських полках. Влітку ландміліцейські полки відбували службу, а взимку їх розпускали по домівках. У 1724 році ландміліцейські полки отримали нові назви від міст, де комплектувалися: Брянський, Курський, Орловський, Путивльський, Рильський, Севський. Два полки – Орловський і Севський – були регулярними, а решта – нерегулярними. У випадку загрози з боку супротивника ці полки виводились на вказані місця для прикриття небезпечних ділянок. За місцем служби ландміліція була приписана до Слобожанщини, окрім Орловського регулярного полку, котрий мав стояти під Києвом. На 1725 рік чисельність ландміліції складала 6282 чоловіки [5].

При підготовці до війни з Туреччиною Петро I жодним чином не міг обійти Україну. 04.04.1723 імператор видав указ щодо формування на Україні армії і про покладення подушної податі на українців. Наступними указами було визначено порядок грошового утримання російських військ на Україні.

На початку 1725 року Петро I помер. Втім питання реваншу, а разом з ним і поліпшення охорони південних кордонів після смерті імператора, не знімалося.

З приходом до влади імператриці Анни Іоаннівни (01.03.1730) ситуація на південному кордоні кардинально змінилася. Розпочалася жвава підготовка Росії до завоювання Криму.

На початку 1730 року із чотирьох запланованих ландміліцейських полків було створено лише один і набрано людей ще на два полки. У серпні цих новобранців відрядили до Москви, де зарахували рядовими в Ізмайлівський гвардійський полк, котрий терміново формувався на замовлення імператриці [11]. Саме в цей час виник план більш суттєвого збільшення кількості ландміліцейських полків за рахунок людей Білгородського і Севського розрядів. Кількість українських ландміліцейських полків вирішили збільшити вдвічі. Український ландміліцейський корпус мав складатись із 20 полків: 16 кінних і 4 піхотних. Сенатським указом від 18.08.1730 односторонніх було виключено з подушного окладу і рекрутських наборів. Натомість на них було покладено утримання ландміліції. На кінну службу відбирали за жеребом і лише одружених чоловіків. Роль підпомічників у них виконували сини і племінники. Якщо односторонець робив спроби ухилитися від служби, то його примушувала силою сама громада [12].

06.12.1730 Сенат розглянув питання щодо нового розширення ландміліцейського війська. Воїнська комісія

вирішила: до шести вже існуючих поселенських полків додати не чотири (як було намічено раніше), а чотирнадцять, з яких 10 кінних і 4 піхотних. Остаточне рішення з цього приводу було оформлене указом Сенату від 15.01.1731. Водночас Сенат затвердив штати ландміліції і видатки на її утримання. 11 грудня 1732 року було затверджено назви нових українських ландміліцейських полків: десять кінних – Білгородський, Валуйський, Воронізький, Слєцький, Єфремівський, Козловський, Лівенський, Новооскольський, Старооскольський, Тамбовський; чотири піхотних – Білівський, Борисоглібський, Рязьський і Слобідський. Старі кінні полки – Брянський, Курський, Орловський, Путивльський, Рильський і Севський зберегли свої колишні назви [14].

Поштовхом до збільшення як української, так і закарпатської ландміліції стали проекти будівництва прикордонних укріплених ліній: Української і Ново-Закарпатської. Ці лінії являли собою суцільний вал з ровом із укріпленими пунктами на ньому.

За планом, складеним у 1729 році під керівництвом головного директора фортифікаційних робіт імперії генерал-інженера Б.-Х. Мініха, Українська укріплена лінія мала пролягати від Дніпра до р. Лугані у прикордонній смузі Полтавського, Харківського, Ізюмського і Бахмутського полків (по лінії кордону 1714 року). Проте за браком державних коштів і людських ресурсів трьох губерній (Київської, Білгородської, Воронежської) до 1733 року звели ділянку від Дніпра до Сіверського Донця. На момент припинення основних робіт (кінець 1733 р.) Лінія прикривала лише Полтавський і Харківський полки вздовж річок Орелі, Берестової і Береки; Ізюмський полк і Бахмутська провінція залишилися відкритими. До кінця 1735 року на Лінії було побудовано 16 польових фортець і 49 редутів. У вразливих місцях Лінії звели редани, люнети і блокгаузи. У наступні роки шоліта для поновлення валу і ремонту фортець відряджали односторонніх Білгородської і Воронежської губерній, а також українських селян і козаків [15].

У Білівській фортеці Української лінії було утворено Канцелярію ландміліцейського корпусу і Генеральний ландміліцейський військовий суд. Українська лінія територіально входила до складу Київської губернії, однак являла окрему військово-адміністративну одиницю. Ландміліціонери, котрі не проживали безпосередньо на Лінії, перебували у віданні військової адміністрації Білгородської губернії. Український ландміліцейський корпус мав очолювати генерал-лейтенант, в розпорядженні котрого перебували два генерал-майори і два бригадири у ранзі полковників. У військових питаннях командир корпусу підпорядковувався київському генерал-губернатору [16].

Служба ландміліціонерів не мала регулярного характеру: лише влітку вони мали відбувати табірні збори і використовувалися у разі необхідності. У 1731 році ландміліцію почали приводити у відповідність до устрою регулярних військ. З 1733 року постачання коней у ландміліцькі полки відбувалось централізовано [17]. Найбільш рельєфно тенденція до регулярності означилась у 1735 році, напередодні війни з Туреччиною, коли українські ландміліцейські полки потрапили під загальне командування й управління ландміліцейського штабу,

що дозволило використовувати ландміліцію як окремий корпус.

21.03.1732 було опубліковано указ щодо поселення ландміліцейських полків на Українській лінії [23]. Однак поселити ландміліцейські полки там довго не вдавалося. Причин було декілька. По-перше, у перші роки помешкань для ландміліцейських і підпомічницьких сімей не зводилося, оскільки прислані на Лінію однодворці не вмiли будувати житло з глини – так звані мазанки; доводилось завозити будівельний ліс з центральних губерній. По-друге, зведені поселення постійно були під загрозою нападу з боку ногайського степу. По-третє, призначені на роботи однодворці переховувались у маєтках поміщиків своїх губерній або тікали з Лінії на Україну і Дон.

Під час російсько-турецької війни 1736-1739 років Українська ландміліція не змогла належним чином захистити кордон (впродовж 1736-1738 років татари декілька разів проривались крізь Українську укріплену лінію або обходили її з флангів) і дуже кволо виконувала функції колонізації земель (проти діяло цій колонізації запорозьке козацтво, яке захищало свої володіння). Наприкінці 1741 року на постійній службі було залишено лише 9 поселених на Лінії полків, а решту, разом із амуніцією та кіннями, розпустили по домівках. Раз на рік люди розпущених полків відбували тижневі збори. Під час чергових загострень російсько-турецьких відносин корпус мав збиратися у повному складі. На початку 1743 року Сенат визнав за недоцільне добудовувати Українську лінію. Починаючи з 1745 року, третину поселених на Лінії полків на один рік по черзі відпускали на батьківщину. У 1749 році піхотні лінійні полки було перетворено на кінні.

Напередодні Семилітньої війни (1756-1763) на обліку Військової колегії у 20-ти українських ландміліцьких полках перебувало 23 300 особи (800 штаб і обер-офіцерів, 19 360 нижніх стройових чинів і 3140 нестройових). Корпус був у такому занедбаному стані, що його взагалі не брали до уваги як військову силу. У розпалі бойових дій із Пруссією уряд вирішив включити 11 розпущених ландміліцьких полків до складу діючої армії. Однак відпускники збирались на війну з великою неохотою і затримками. У 1758 році ці полки, загальним числом 10 500 чоловік, виставили на патрульну службу від Києва до Смоленська та на армійські комунікації у Польщі. Надалі кращими людьми і кіннями цих полків поповнювались втрати серед драгунів діючої армії. 28.05.1762 за повелінням імператора Петра III Український ландміліцький корпус почали іменувати Українським корпусом, а полки із розряду кінних поселенських почали перетворювати на польові драгунські [27].

Указом Катерини II від 25.04.1763 однодвірців знову прирівняли до державних селян, на котрих, крім драгунського і ландміліцького зборів, поширювалась рекрутська повинність. Набрані із білгородських і воронезьких однодвірців рекрути мали відбувати службу виключно в Українському корпусі і Українській (гарнізонній) дивізії. Служба нижніх чинів мала тривати 15 років; за втечу із полку додавався ще один рік. Цей указ фактично позбавив ландміліціонерів їх підпомічників. 15.12.1763 рішенням Воїнської комісії Сенату із наявних людей усіх 20-ти драгунських полків Українсько-

го корпусу було створено окрему Українську дивізію у складі 11-ти полків. Кращих людей і коней звели в один п'ятиескадронний драгунський полк, а решту – в 10 піхотних полків двобатальйонного складу. У складі дивізії залишилися Борисоглібський драгунський, а також Білівський, Брянський, Слєцький, Козловський, Курський, Орловський, Рязьський, Севський, Старооскольський і Тамбовський піхотні полки. Кращих людей, із тих, що не увійшли до складу Окремої Української дивізії, розписали по гарнізонних командах Старої Української дивізії, а решту розпустили. Відтепер щорічно, у січні місяці, дивізія мала виставляти три піхотні полки і два кінні ескадрони на Українську лінію, а також один піхотний полк до Києва. Полкам залишили білі ландміліцькі мундири. Поступово піхотні полки дивізії мали бути приведені у відповідність до польових військ. До цих полків були прикомандировані армійські штаб-офіцери, котрі відрізнялись зеленими польовими мундирами.

У 1764 році уряд імператриці Катерини II включив Українську лінію до складу Новоросійської губернії. На той час у ландміліцейських слободах нараховувалося 13 100 однодворців чоловічої статі. Підступи до Лінії та її фланги прикривали запорозькі козаки, а також пікінерні і поселенські гусарські полки Новоросійської губернії.

19.01.1769 Військова колегія за наказом Катерини II зарахувала колишні ландміліцькі полки до складу польових військ. 08.11.1770 «українські» піхотні полки офіційно урівняли у штатах і утриманні з польовими полками I-го розряду. У 1783 році Українську дивізію розформували, а піхотні полки перекомплектували рекрутами із центральних російських губерній.

Висновки. Таким чином, можна сказати, що в цілому українська ландміліція, як поселенське військо, не мала високих бойових якостей і не виправдала сподівань правлячих кіл імперії щодо створення дешевих прикордонних військ; видатки не відповідали результату. Втім, не слід перекладати помилки уряду на людей, які у край важких умовах змушені були втілювати у життя грандіозні задуми можновладців. При цьому впродовж свого існування Українська ландміліція була фактором російської присутності на південних кордонах українських земель.

Література:

1. Беляев И.Д. О сторожевой, станичевой и полевой службе в московском государстве / И.Д. Беляев. – 1846 [Електронний ресурс] <http://www.rulit.net>.
2. Боплан Г. Описание Украины / Г. Боплан / перед. З. Борисюк. – Москва, 2004. – 576 с.
3. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины / С.Я. Боровой // Записки Одес. археологич. о-ва. – 1960. – Т. 1.
4. Бурій В. Академік Багалій / Валерій Бурій // Місто робітничє (Вагугіне). – 2007. – 29 черв. – С. 4.
5. Журавский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии / Д.П. Журавский. – Издательство МВД, 1852. – 594 с.
6. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к I, II части материалов для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1858-1861 гг. – 66 с.
7. Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке / В.В. Пенской // Вопросы истории. – 2000. – № 10. – С. 147-153.
8. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник / А.П. Шикман. – Москва, 1997 г. – 654 с.

Горяга А. В. Формирование и деятельность украинской ландмилиции

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-политические условия возникновения и функционирования Украинской линии и Украинского ландмилицейского корпуса. Проанализированы геополитические предпосылки строительства Украинской линии и целесообразность создания Украинского ландмилицейского корпуса, охарактеризована история зарождения военного инженерного искусства в процессе строительства Украинской линии, рассмотрено военно-стратегическое значение украинской линии.

Ключевые слова: ландмилиция, украинский ландмилиция, Украинская линия.

Horyaha O. Formation and activity of Ukrainian landmilitsiia

Summary. This article discusses the socio-political conditions of the line and functioning of the Ukrainian and Ukrainian landmilitsiyskogo body. Analyzed geopolitical background Ukrainian construction lines and feasibility of establishing a Ukrainian landmilitsiyskogo body, characterized the history of origin of military engineering in the construction Ukrainian line, considered strategic military importance Ukrainian line.

Key words: landmilitsiia, landmilitsiia Ukrainian, Ukrainian line.